



Lubomír Hampl

ORCID: 0000-0002-9549-8360

Uniwersytet Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wydział Humanistyczny

Polskojęzyczne przekłady¹ dzieł pansoficznych Jana Amosa Komeńskiego

Polish translations of pansophic works
of John Amos Comenius

Manuskrypt Jana Amosa Komeńskiego *Dedicatio ad tria regna*² – czyli *Specjalny apel do Europejczyków, przeznaczony przede wszystkim do królestw i państw północnych*

John Amos Comenius' manuscript *Dedicatio ad tria regna*
– a special appeal to Europeans, intended primarily
for the Northern Kingdoms and states

DOI: 10.34739/szk.2021.08.16

Streszczenie: Przetłumaczenie z języka łacińskiego i czeskiego na język polski w całości istotnego, lecz nadal mało znanego dzieła (łac. *Dedicatio ad tria regna* – czes. *Dedikace třem královstvím* – pol. *Dedykacja trzem Królestwom*), wprowadza nas w przedmiotową problematykę „naprawy rzeczy ludzkich”. Tłumaczenie tego manuskryptu wypełnia sporą lukę w polskiej komeniologii. W dziele przetłumaczonym na język polski możemy przeczytać, jak Jan Amos Komeński wytrwale dążył do celu, jaki sobie wyznaczył – tj. pansoficznej naprawy wszystkich rzeczy ludzkich. Polskojęzyczny czytelnik będzie mógł w końcu zapoznać się w pełnym zakresie z tym dziełem, w którym obecne są istotne elementy związane nie tylko z tematyką pedagogiczno-oświatową, ale przede wszystkim ze społeczno-filozoficznymi zagadnieniami i teologiczno-biblijnymi odwołaniami porównawczymi, dotyczącymi badań interdyscy-

¹ Do zrealizowania polskojęzycznego przekładu wykorzystane zostało jedno podstawowe źródło, dotyczące czeskojęzycznego tekstu, por.: Komenský Jan Amos: *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, Praha 1992. ISBN 80-205-0225-4 soubor (OP I, II, III svazek). Patrz zwłaszcza t. III, *Obecné porady o nápravě věcí lidských, část sedmá PANNUTHESIA neboli Všeobecné probuzení kterým se ve svatém Božím jménu vybízejí k provedení návrhů tak prospěšných světu všichni, kdo se mohou nějak zúčastnit*, rozdział XII s. 518–521 oraz jedno łacińskojęzyczne dzieło, por.: Komenský Jan Amos: *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, (eds.) Červenka Jaromír, Miškovská-Kozáková Vlasta Tatjana et al., svazek I, II, Praha 1966.

² Por. czes. *Dedikace třem královstvím* – pol. *Dedykacja trzem Królestwom*.

scyplinarnych. Przedstawiony został także w wielkim skrócie tzw. szkic portretowy, dotyczący tego, jakie nadzieje Komeński wiązał z trzema opisywanymi państwami, czyli królestwami Północy, tj. Polską, Szwecją i Wielką Brytanią, w okresie istotnych zmian w siedemnastowiecznej Europie.

Słowa kluczowe: Jan Amos Komeński, pansofia, manuskrypty *Dedicatio ad tria regna* i *Europae Lumina*, rękopis *finspogski*, *De Rerum humanarum Emendatione Consultatio Catholica ad Genus Humanum* czyli Powszechna narada o naprawie rzeczy ludzkich – *Pannuthesia* (XII rozdział), Europa, przekład, język łaciński, czeski, polski

Abstract: The translation from Latin and Czech into Polish of an entire important, but still little-known work (Latin *Dedicatio ad tria regna* – Czech *Dedikace třem královstvím* – English *Dedication to the three Kingdoms*) introduces us to a large extent to the subject matter of the “i m p r o v e m e n t o f h u m a n a f f a i r s”. The translation of this manuscript fills a large gap in Polish comeniology. In the work translated into Polish, we can see how John Amos Comenius persistently and decisively pursued the honorable goal he had set for himself – that is, the pansophic improvement of all human affairs. The Polish-speaking reader will finally be able to “fully” read this work in their native language, in which there are also important elements related not only to pedagogical and educational topics, but above all to socio-philosophical issues and theological-biblical comparative references, centered around the domain of interdisciplinary research. The so-called “Portrait sketch” is also presented, or what hopes Comenius linked to the three described countries, strictly speaking the kingdoms of the North, i.e. Poland, Sweden and Great Britain, during the period of significant changes in seventeenth-century Europe.

Keywords: Jan Amos Comenius, pansophy, manuscripts *Dedicatio ad tria regna* and *Europae Lumina* manuscripts, *Finspog* manuscript, *De Rerum humanarum Emendatione Consultatio Catholica ad Genus Humanum* i.e. *General Consultation on an Improvement of Human Affaire* – *Pannuthesia* (Chapter XII), Europe, translation, Latin, Czech and Polish

Słowem wstępu do prezentowanego polskojęzycznego tłumaczenia warto by w sposób syntetyczny nadmienić istotny fakt, że Komeński dobrze rozumiał, że ogólnie pojmowana pansoficzna „naprawa rzeczy ludzkich” nie może dotyczyć wyłącznie jednostki lub jednego narodu (patrz jego znane hasło³: *omnes, omnia, omnino*), lecz winna koncentrować się na całej ludzkości, ponieważ harmonii jednostki nie można osiągnąć bez harmonii całości. Komeński stworzył tzw. uniwersalną koncepcję⁴ odnowy rzeczy ludz-

³ Czeska komeniolożka Dagmar Čapková (1974: 19–22) interpretuje znane motto dydaktyczne Jana Amosa Komeńskiego *omnes, omnia, omnino* jako podstawy demokracji, ponieważ *omnes* oznacza wszystkich ludzi, którzy powinni się uczyć i edukować oraz być jednocześnie nauczani i edukowani, *omnia* oznacza wszystko niezbędne, a *omnino* wszystkimi możliwymi sposobami, czyli w taki sposób, by można było żyć w harmonii. Innymi słowy można powiedzieć, że mamy do czynienia z tzw. znaną zasadą Komeńskiego z zakresu teorii edukacyjne: *omnes – omnia – omnino*. Por. zwłaszcza *Pampaedię* znajdującą się w środku triady tego obszernego dzieła pansoficznego, która konceptualnie otwierana i zakończona jest symetrycznym trójczęściowym wprowadzeniem i trójczęściowym zakończeniem.

⁴ Nadmieniona uniwersalna koncepcja zawarta została w monumentalnym siedmiotomowym dziele pt. *De Rerum humanarum Emendatione Consultatio Catholica ad Genus Humanum* – czes. *Obecná porada o nápravě věcí lidských* – pol. Powszechna narada o naprawie rzeczy ludzkich. Dotyczy ona najważniejszych celów i opisywanych strategii, jakie Komeński na przestrzeni lat

kich⁵. Określa człowieka jako uczestnika procesu historycznej odnowy, odwołując się często do przykładów, które znajdują się w „Księdze Ksiąg”, czyli w *Biblii*. Świat idealny stał się chaosem w wyniku ludzkich działań (por. utrata raju), dlatego do naprawy potrzebne będą kolejny raz różnorodne ludzkie działania (by móc ponownie odnaleźć – idąc tokiem myślenia „nauczyciela narodów” – umiłowany i upragniony raj).

Jak zaznacza Jan Hábl (2011: 93), ważnymi aspektami w twórczości Komeńskiego jest pięć etapów myślenia (encyklopedyczne, krytyczne, pocieszające, dydaktyczne i pansoficzne), które ściśle korespondują z pięcioma antropologicznymi akcentami, jakimi są: zdumienie, krytyka, rezygnacja, edukacja i emendacja. Warto podkreślić, że w Komeńskiego progresie rozwojowym widzimy najpierw ludzkie istnienie jako zdumiewającego obserwatora, później jako krytyka cierpienia, a jednocześnie pocieszyciela wśród tych cierpień, następnie jako tego, kto się uczy, aż w końcu możemy zaobserwować wizję wizerunku odnowiciela uniwersalnego. Wszystkie te poszczególne pozycje antropologiczne zawierają motyw transcendentnego zakotwiczenia człowieka. Aspekty takiego obrazu odnajdujemy i w niniejszym tłumaczonym dziele.

Na stronach „Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych”, dzięki zapoczątkowanemu przedsięwzięciu translacyjnemu⁶, które gorąco wspiera redaktor naczelna prof. Barbara Sitarska, zostały już przetłumaczone z języka czeskiego i łacińskiego na język polski następujące fragmenty różnych dzieł Jana Amosa Komeńskiego, koncentrujące się zarówno na historycznych kwe-

chciał urzeczywistnić – zwłaszcza z praktycznego punktu widzenia. Jego wizja koncepcyjna brzmiała następująco:

- 1) *Panegersia* czes. *Všeobecné probuzení* (pol. Powszechnie/pospolite przebudzenie).
- 2) *Panaugia* czes. *Všeobecné osvícení* (pol. Powszechnie/pospolite oświecenie).
- 3) *Pansophia* czes. *Všeobecná moudrost* (pol. Powszechna/pospolita mądrość).
- 4) *Pampaedia* czes. *Vše-vzdělávání* (pol. Powszechnie/całościowe kształcenie).
- 5) *Panglottia* czes. *Vše-mluva* (pol. Powszechny język / pospolita mowa).
- 6) *Panorthosia* czes. *Vše-náprava* (pol. Powszechna/pospolita całościowa naprawa).
- 7) *Pannuthesia* czes. *Všeobecné povzbuzení* (pol. Ogólne/powszechnie zachęcenie).

⁵ Komeński koncentrując się na uniwersalnej harmonii, mając przede wszystkim na myśli szeroko rozumiane kształcenie, określał ją dzięki systematycznie wykorzystywanym przedrostkiem „pan”. Wszystkie tytuły jego najważniejszych pansoficznych ksiąg, a jest ich siedem, pochodzą od greckich pierwowzorów (por. *πᾶν+ἐγείρω*; *πᾶν+αὐγή*; *πᾶν+τάττω* // *πᾶν+σοφία*; *πᾶν+παιδεία*; *πᾶν+γλῶττα*; *πᾶν+ὀρθωσις*, *πᾶν+νοουθεσία*), których niezmienną częścią składową – jak już sygnalizowałem – jest prefiks *pan-* (gr. *πᾶν*), oznaczający ‘wszystkie’ lub ‘wszystko’. Por. również łac. nazewnictwo: *Panegersia*; *Panaugia*; *Pantaxia* // *Pansophia*; *Pampaedia*; *Panglottia*; *Panorthosia*; *Pannuthesia*. W terminach tych zawarta jest nie tylko głęboka uniwersalność myśli Komeńskiego, ale także program nowo powstającego siedemnastowiecznego dzieła pansoficznego.

⁶ Chodzi o takie tłumaczenia, które prawie po czterystu latach może sobie po raz pierwszy polskojęzyczny czytelnik przeczytać w swoim języku ojczystym.

ściach, jak i na istotnych aspektach nie tylko oświatowo-dydaktycznych, ale przede wszystkim na zagadnieniach filozoficzno-pansoficznych⁷, zwłaszcza w jego początkowych etapach, por.:

1. **Historie o těžkých protivenstvích církve české. V jazyce 21. století** – pol. *Historyczne spojrzenie Komeńskiego na dziejowe losy Czech i jego Kościoła (zwłaszcza Jednoty Braci Czeskich – Unitas Fratrum)*, gdzie np. w przetłumaczonym rozdz. XL stwierdzono, że za panowania Rudolfa ewangelicy odzyskali zupełną wolność, a w rozdz. CV opisano w szczegółach, z jaką wściekłością obchodzili się nieprzyjaciele (patrz Habsburgowie) z kościołami, książkami i ze zwłokami swych wrogów na terenie Czech i Moraw.
2. **Conatum pansophicorum dilucidatio**⁸ – czes. *Objasnění pansofických pokusů* – pol. *Objasnienie prób pansoficznych*. W związku z pojawiającą się krytyką, Komeński na kartach przywoływanego dzieła *Conatum pansophicorum dilucidatio*, chciał wyjaśnić wszystkie pojawiające się nieścisłości, a nawet oskarżenia.
3. **Europae Lumina** – czes. *Světluům Evropy* – pol. *Światłom Europy*. Komeński twierdził, że cały czas można oświatę, naukę, edukację, kształcenie i myślenie ludzkie ulepszać, udoskonalać, dochodząc do coraz to lepszych osiągnięć, umiejętności, sprawności i kompetencji, kiedy będziemy działać wspólnie i się razem naradzać.

Na podstawie niżej wymienionych edycji źródeł zostały już opublikowane polskie przekłady na łamach „Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych” w latach 2019-2020:

Komenský Jan Amos, *Historie o těžkých protivenstvích církve české. V jazyce 21. století*. Do jazyka 21. století převedli Lukáš Makovička a Jiří Kostelník, Vyd. Poutníkova četba, Chlumeč 2018. ISBN 978-80-87606-27-8

⁷ Oba przetłumaczone na język polski fragmenty (tj. *Conatum pansophicorum dilucidatio* i *Europae Lumina*) wyraźnie pokazują, jak Jan Amos Komeński starannie podchodził do swoich dzieł, głęboko rozmyślając nad ich strukturą, układem, kompozycją i podziałem poszczególnych części pansoficznych (włącznie z ich rozdziałami i poszczególnymi podrozdziałami) oraz jak starał się w nich pokazać istotne zmiany, przeznaczone oczywiście dla wszystkich, a nie tylko dla wybrańców czy wybranych grup społeczno-polityczno-religijnych. Za najważniejsze „RZECZY” w życiu człowieka Komeński właśnie uważał: filozofię, politykę i religię (dla człowieka oznaczającą wszystko).

⁸ Komeński, kiedy został głęboko upokorzony, potrafił się podnieść i napisać tekst wyjaśniający, adresowany do potencjonalnie wiernych czytelników, w którym się bronił przed zarzucanymi mu czynami. Połączył w nim istotę dzieł dydaktycznych z nowo powstającymi objaśnieniami prób pansoficznych, które miał już we wstępnej fazie przygotowane i głęboko przemyślane, chociaż warto zaznaczyć, że cały czas były one koncepcyjnie modyfikowane, przetwarzane i udoskonalane.

- Komenský Jan Amos, *Přehrada pansofie; Objasnění pansofických pokusů*. Přel. M. Klosová. Vyd. Nakladatelství Academia, Praha 2010, ediční číslo: 10872, s. 113–155 i 174–179. ISBN 978-80-200-1862-5. Tytuł oryginalny: **Conatuum pansophicorum dilucidatio**.
- Comenii Johannis Amos Opera Omnia 15/II, *Conatuum pansophicorum dilucidatio; Academia scientiarum Bohemoslovaca, Pragae MCMLXXXIX* – czes. *Dílo Jana Amose Komenského*, svazek 15/II, red. Julie Nováková, Stanislav Sousedík, Vyd. Academia, nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1989, s. 55–79 i 420–421.
- Komenský Jan Amos, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. Nakladatelství Svoboda, Praha 1992. ISBN 80-205-0225-4 soubor (OP I, II, III svazek). Patrz zwłaszcza *Pozdrav učným, zbožným a vznešeným mužům, SVĚTLŮM EVROPY*, s. 51–69.
- Comenii Johannis Amos: *Opera Omnia* 19/1 *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (pars 1) **Europae lumina**, *Panegersia, Panaugia*, ediderunt Martin Steiner, Vojtěch Balík, Dagmar Čapková, Věra Schriffierová, Markéta Klosová, Volumen retractavit Martin Steiner, Academia, Pragae MMXIV s. 49–87; – *Dílo Jana Amose Komenského* 19/1 *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (část 1) *Europae lumina, Panegersia, Panaugia*, vydali Martin Steiner, Vojtěch Balík, Dagmar Čapková, Věra Schriffierová, Markéta Klosová, redaktor svazku Martin Steiner, Academia, Praha 2014. ISBN 978-80-200-2448-0.

Z niezwykłą przyjemnością i wielką satysfakcją piszę, że kolejnym tłumaczonym dziełem na kartach tomu VIII „Siedleckich Zeszytów Komeniologicznych”, który w tym numerze dotyczy zagadnień związanych z tematem: *Od Jana Amosa Komeńskiego do współczesności – znaczenie idei wielkiego pedagoga dla rozwoju nauki i edukacji*, będzie przekład całego manuskryptu Jana Amosa Komeńskiego, który znany jest pod skróconą nazwą łacińską *Dedicatio ad tria regna* – czes. *Dedikace třem královstvím* – pol. *Dedykacja trzem Królestwom*.

Głównym źródłem w procesie traduktologicznym były dwie pozycje wymienione w przypisie pierwszym, a pomocniczymi, czyli tzw. uzupełniającymi materiałami, były pozostałe wyszczególnione pozycje, znajdujące się w bibliografii na końcu niniejszego tłumaczenia.

Zamieszczony tu polskojęzyczny przekład powinien przyczynić się w dużej mierze do rozwoju idei komeniologii w Polsce, ponieważ będzie miał on niewątpliwie wymierne znaczenie dla humanistyki, zwłaszcza na polu różnorodnych nauk i dyscyplin filologicznych, historycznych, społecznych, pedagogicznych, filozoficznych i teologicznych.

KARTA TYTUŁOWA

Strona tytułowa tego obszernego dzieła pansoficznego (tomu III – por. OP 1992: 463) w polskojęzycznej wersji otrzymała następujący zapis:

POWSZECHNA NARADA O NAPRAWIE RZECZY LUDZKICH

część siódma

PANNUTHESIA

czyli

Pospolite pobudzanie

przez które

w imię Boże zachęca się wszystkich do urzeczywistnienia pożytecznych propozycji dla świata, gdzie wszyscy mogą w tym przedsięwzięciu w jakiś sposób uczestniczyć

MOTTA

Jan Amos Komeński, jako osoba duchowna – reprezentująca braci czeskich – zawsze treść swoich dzieł poprzedza mottem, najczęściej pochodzącym z *Pisma Świętego*, co również czyni w tym manuskrypcie. W opisywanej *Pannuthesii* wybrał on aż pięć cytatów, z których cztery znajdują się w *Nowym Testamencie*, a jeden dotyczy listu papieża Leona.

List Jakuba, rozdział 4, werset 17

Ten zaś, kto umie dobrze czynić, a nie czyni – dopuszcza się grzechu.

II List do Koryntian, rozdział 6, werset 1

Dlatego jako współpracownicy Boga *wzywamy* Was, abyście nie przyjmowali łaski Bożej na próżno.

I List do Tesaloniczan, rozdział 2, werset 3–4

Nauczanie nasze nie opiera się na błędzie. Nie kieruje nim nieczysta pobudka ani podstęp, lecz tak głosimy Ewangelię, jak Bóg, który nas uznał godnymi tego, nam ją powierzył, nie aby przypodobać się ludziom, lecz Bogu, badającemu nasze serca.

II List Piotra, rozdział 1, werset 13

Uważam jednak za słuszne – jak długo mieszkam w tym namiocie – raz po raz *pobudzać* was zachętą.

Papież Leon, List 32

W kim Bóg rozbudza myślenie, zachęca także do działania⁹.

ROZDZIAŁ XII

Specjalny apel do Europejczyków, przeznaczony przede wszystkim do królestw i państw północnych

Najbardziej Bogu zobowiązani są ludzie z Północy

1. W stosunku do nas, Europejczyków, najbardziej dokuczają nam to, że nic nie robi się dla postępowej kontynuacji zbawienia świata, a przecież wiadomo, że *wymaga tego przede wszystkim obowiązkowa wdzięczność za tyle wyświadczonych Bożych dobrodziejstw, gdyż otrzymaliśmy w porównaniu do innych zdecydowanie więcej niż reszta świata*. Działo się tak dlatego, że chciano, by jego Kościół tutaj w ostatnich czasach był gościem oraz aby nasza Północ najbardziej rozpromieniła się blaskiem jego Ewangelii. Czy istnieje jednak coś bardziej stosownego, niż podjęcie starań, byśmy od swojego światła rozpalili światło świata, naśladując Dawida i innych świętych oraz zapraszając narody, by wspólnie wychwalali Boga? Zwłaszcza że jest czas, którego dotąd nie było, by zgromadzić państwa i języki, plemiona i narodowości do tronu Boga i Baranka, do śpiewu nowej pieśni (Ap 7).

ponieważ oni otrzymują największe możliwości

2. *Następnie odnośnie do tych wielkich rzeczy Bóg wyposażył nas do działania dzięki różnorodnym możliwościom, których inni zostali pozbawieni, czyli chodzi o żeglugę do wszystkich zakątków świata, o umiejętności językowe i filozoficzne, mądrość polityczną, różnorodną sztukę i naukę itp.* Dlaczego więc nie śpieszymy się przekazywać innym swoich bogactw, które jednak posiadamy? Widzimy przed sobą wyraźnie zarysowane (czy nawet obrazowo naszkicowane) drogi i zadajemy sobie pytanie: jak je wykorzystać wspólnie z pozostałymi (by prywatne dobro przekształcone w społeczne, stało się jeszcze lepsze)?

⁹ Por. Leo Magnus: *Epistola* 61,1 (pierwotnie 32). Migne PL 54,874.

**i najbardziej potrzebują
zmiany prowadzące
ku lepszemu**

3. Nareszcie *nie zaszkodzi, jak pozwolimy sobie na to, by się dać poniekać od swoich spraw, by pojawiły nam się takie możliwości dotyczące urzędowania innych rzeczy niż wyłącznie koncentrowanie się tylko na tych, którymi zajmujemy się u nas (dosł. w domu) z nienadzwyczajnym pożytkiem lub niezbyt wielką korzyścią*. Co robimy, kiedy to zachowujemy tylko dla siebie? Patrzymy na siebie z ukosa, czyli podejrzliwie, napastujemy i nacieramy na siebie, walczymy i rywalizujemy ze sobą, wspólnie ścieramy i zderzamy się, a jedni usilnie pragną zguby drugich. A jakże nie? Do tego jeszcze chcemy, byśmy byli szlachetniejsi niż drudzy. Ale dzięki jakim rzeczom? Przez piękność budowli, przez luksusowe ubrania i przez przyjemności, chociaż trzeba przyznać, że niektórzy bardzo dogłębnie interesują się kwestiami, skoncentrowanymi wokół wykształcenia i praktycznej wiedzy oraz zdobywania wiadomości. Komu przychodzi na myśl, by zdobywać i dążyć do bardziej wzniosłych rzeczy? By mogło to nadejść i być jednocześnie zrealizowane, otóż do tego Bóg niewątpliwie udostępnia nam możliwości!

**Tym przede wszystkim
przypisuje się dedykację
powszechnego dzieła**

4. Przyznaję się twarzą w twarz temu światłu, że kiedyś przed kilkoma laty byłem solidnie podburzony, kiedy smutnie patrzyłem na niezgody i sprzeczki, lecz odważyłem się i zrobiłem coś takiego, co momentalnie ukazuje się światłu dziennemu¹⁰. Dzieło to chciałem przeznaczyć naszym Północnym Królestwom z następującą dedykacją¹¹:

NAJMOCNIEJSZEJ TRÓJCY¹² PÓŁNOCNYCH królestw w Europie, tj. POLSCE, SZWECJI I WIELKIEJ BRYTANII¹³, a przez ich ręce przesyłam pozo-

¹⁰ Ta część tekstu powstała prawdopodobnie w latach czterdziestych, kiedy *Powszechna narada o naprawie rzeczy ludzkich (De rerum humanarum emendatione consultatio catholica)* zaczynała nabierać realnych kształtów (por. Wprowadzenie, czes. Úvod OP, sv. 1, s. 22 i in.).

¹¹ Przypuszczalnie chodzi o dedykację, w której zdarzenie to przybrało następującą formę i treść, por. pięć następnych linijek w tekście głównym. Druga część *rękopisu z Fispongu*, a konkretnie jej nazwa tytułowa, jest niestety – jak zaznacza Karlsson (2000: 60) – nieczytelna, co jednak, jak się okazało, nie jest prawdą. Udało się jej tylko część odszyfrować: *An v. Dedicatio sic Notiust?* Natomiast czeski koleniolog Jiří Beneš (2000: 237) odczytał całość: *An v<ero> Dedicatio sic potius placeat?*

¹² Analizując pierwotnie sporządzone dzieło, znane w koleniologii jako *Finspongski rękopis*, możemy zauważyć, że kolejność królestw jest w nim inna, trochę pozmieniana, por. najpierw chronologicznie wymienione nazwy państw, tj. *Wielką Brytanię*, później *Szwecję*, a na samym końcu *Polskę*. Natomiast w OP (1992: 519) kolejność wyszczególnionych państw europejskich została zmieniona: najpierw wymieniono *Polskę*, później *Szwecję*, a na końcu *Wielką Brytanię*.

¹³ Także ta dedykacja wskazuje na lata czterdzieste XVII wieku, czyli na okres, kiedy Jan Amos Komeński wrócił z Anglii i pracował dla Szwecji. Głównym miejscem jego pobytu było polskie Leszno – stolica innowierców. Połączenie tych trzech królestw jako przedstawicieli świata chrześcijańskiego występuje w jego dziele jako sporadyczny (samotny) zapis. Zwrócenie się do Królestw Północy – używając zarówno metaforyczno-metonimicznego przeniesienia, jak

stałym królestwom i królom, książętom oraz państwom świata chrześcijańskie¹⁴ pozdrowienie i błogosławieństwo od Króla królów, Chrystusa.

Zbiór rozważań o zbawieniu świata – w ramach ogólnie rozumianego pierwszeństwa – przedstawiamy najpierw Wam, filary świata chrześcijańskiego, ponieważ w odróżnieniu od innych byliście częściowo w tym zakresie bardziej wtajemniczeni, gdyż popieraliście te działania. A uwidoczniało się to dodatkowo szczególnie jeszcze przez to, że Wasze podejście jest nam znane i w stosunku do innych je posiadamy tylko dzięki Waszym działaniom. Ale najbardziej przejawiało się to w tym, że z Waszą pomocą musimy szukać lekarstwa na to, co chcemy wyleczyć, żeby to zostało zagojone. Nieszczęśliwe waśnie i kłótnie niestety trapią świat chrześcijański! Nawet je wykorzystują, eksploatują, ba, nawet podrywają czy wywracają przed wspólnymi nieprzyjaciółmi (wykorzystując nazwę) imienia chrześcijańskiego. Za główną¹⁵ przyczynę niezgody i pojawiających się sprzeczek uważane są *rozłamy i schizmy religijne*. Ich szyki prowadzą i całe rzesze za sobą porywają trzy czołowe wyznania: *rzymskie, luterańskie i reformowane*). Jeżeliby istniała możliwość usunięcia tej religijnej niezgody (włącznie z zatargami i niesnaskami politycznymi, które z niej wywodzą się bądź byłyby traktowana jako ewentualna przyczyna lub jako okazja do pretekstu), dałoby się wierzyć w ocalenie sfery ziemskiej. Tego nie da się inaczej urzeczywistnić, niż przy pomocy wspólnego wysiłku i w końcu jednogłośniego zjednoczenia się w imię świętej i błogosławionej zgody. Ponieważ do naradzania się w imieniu Bożym mają być zapraszani *WSZYSCY*, to dlatego przede wszystkim nie macie to być Wy, którzy na tej północnej stronie Europy reprezentujecie głowy owych trzech religii (nie-

i symboliczno-konceptualnego obrazu – odpowiada wizji biblijnej, że siedziba wielkiego króla, góra *Syjon*, jest zwrócona najbardziej na północ [szersze rozważania - patrz przypis 29]. W dalszej części tekstu Komeński szerzej pisze o tym wyobrażeniu biblijnym, dotyczącym wszystkich Europejczyków. Dedykacja ta jest zachowana w dwukolumnowym druku przez całą stronę powiększonymi, częściowo dużymi literami, czyli pod względem graficznym zdecydowanie kompozycja odróżnia się. Od paragrafu 5 kontynuowany jest dwukolumnowy skład zecerski. Świadczy to ewidentnie o tym, że przedmiotowy punkt 4 w *Obecné poradě o nápravě věcí lidských* – OP sv. III, kap. XII, czyli rozdział znajdujący się w *Pannuthesii*, został sporządzony wcześniej i następnie tam wklejony (prawie w całości poza nielicznymi modyfikacjami). Z tego jednoznacznie wynika, że *Finspöngski rękopis* został sporządzony najwcześniej jako odrębny dokument. Komeński przyznaje, że wcześniej chciał dzieło to dedykować trzem królestwom. Wyraz „wcześniej” jest dowodem istnienia rękopisu z Finspöngu. Dedykacja ta dotyczy specjalnego apelu do Europejczyków, zwłaszcza jednak dzieło to przeznaczone jest dla północnych królestw i państw. Różnice między OP a FR (tłumaczeniem i rękopisem) obserwujemy w następujących punktach: w pierwszym nienumerowanym, dalej w 2, 3, później w 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 i 12. Przedmiotowa dedykacja jest w H-66 na s. 432–433. Warto w tym momencie zaznaczyć fakt, że fragment ten został zaprezentowany w czeskojęzycznym przekładzie *Obecná porada o nápravě věcí lidských* i dołączony do dzieła *Pannuthesia* jako czwarty punkt rozdziału XII.

¹⁴ We *Finspöngskim rękopisie* dedykacja jest trochę krótsza, a konkretnie o następujące słowa, znajdujące się w końcowej części dedykacji zaprezentowanej w OP: *pozdrav a požehání od Krále králů, Krista* – [tłum. pol. L.H.: pozdrowienie i błogosławieństwo od Króla królów, Chrystusa].

¹⁵ We *Finspöngskim rękopisie* została użyta trochę inna leksyka. Nie pisze się o *główniej* przyczynie, lecz wykorzystano taką terminologię, dzięki której wyeksponowana została *pierwsza* przyczyna (FR 2000: 73).

stety musimy użyć liczby mnogiej!¹⁶). *Ty Polsko, ponieważ używasz kultu rzymskokatolickiego, ty Szwecjo, podtrzymując się naukami Lutra, ty Brytanio, naśladowając rady reformowanych*. Wszystkie chyba czynią to z jednakową gorliwością, jednak z nieidentycznym zapałem podczas ich zastosowania lub wykorzystania. Ty przecież *Polsko*, jesteś jak dotąd tolerancyjna w stosunku do innych wyznań i dlatego w środku (dosł. wewnątrz kraju – uwagi tłumacza L.H.) cieszysz się pokojem¹⁷. Ty *Szwecjo*, obcych rad nie znasz, lecz wolności sumienia jak się wydaje broniś¹⁸ w innych miejscach, ale w domu ją tłumisz¹⁹. Ty *Brytanio*, broniąc wściekle swojego kultu, targasz własne wnętrzości²⁰. Co by się Wam stało, którzy próbujecie stworzyć także takie dzieło, dążąc do celu tak różnorodnymi i przeciwstawnymi drogami, kiedy by zaoferowano Wam coś naprawdę harmonijnego, co jest w stanie uspokoić spory, dotyczące na przykład całego świata? Przypatrzcie się, proszę Was, właśnie temu, co Wam jest już oferowane, czy w tym są drogi prawdziwego pokoju i prawdziwego światła!²¹ Jeżeli są, pogódźcie się, usilnie o to proszę, przede wszystkim zjednajcie Wy pokój między sobą! Udowodnijcie, by na Waszym przykładzie, ze względu na fakt, że jesteście tak wielkimi i gorliwymi ludźmi w owej potrójnej religii, by mogło nastąpić pojednanie myśli²² oraz by stąd mogła właśnie po pozostałej reszcie świata zabłysnąć zorza pokoju i światła! Przecież my, Europejczycy, jesteśmy *ową północną stroną, sferą wielkiego Króla, nadzieją dla całej ziemi*, jak w duchu analogii przepowiadał i jak podczas tańca śpiewał kościół Izraela (Ps 48,2). Żeby to proroctwo wreszcie wypełniło się i żebyśmy i my, obywatele północy, *stali się pocieszeniem całej ziemi*, oto zostaje pokazany z niebios nowy, prosty i przyjemny szlak! Zaiste, jest to na pewno *Królewska droga, która w końcu za jednym zamachem potrafi szczęśliwie usunąć tyle nieszczęśliwych kłótni z zakresu nauki, władzy i religii*. Podkreślam, że chodzi o drogę, która zamiast kilku filozofii, przeciwstawnych sobie nawzajem

¹⁶ J.A. Komeński pisze wprost, że niestety musimy mówić o większej liczbie wyznań religijnych, a nie tylko o jednym.

¹⁷ Miejsce to wyraźnie pokazuje, że przedmiotowy tekst powstał przed szwedzko-polską wojną (1655-1660), podczas której w trakcie walk zostało spalone Leszno. Przez szwedzkie wtargnięcie zostały rozpoczęte i stopniowo zaostrzone konflikty religijne. Wtedy na obszarze kraju definitywnie przeważał kierunek przeciwreformacyjny.

¹⁸ W H-66 dodano jeszcze „ale w domu ją” (wolność sumienia – uwaga B.K.), „jak się wydaje, tłumisz” – czyli jeszcze jeden argument przeciwko Szwecji – inna reakcja w innym okresie – następny z dowodów genezy rękopisu z Finspongu?

¹⁹ Aluzja mająca związek z ortodoksyjną linią luterańską.

²⁰ I w anglikańskim Kościele, który jest tutaj dla Komeńskiego przedstawicielem reformowanego Kościoła kalwińskiego, istniały spory i różnego rodzaju rozbieżności (por. purytanie, independenci i inni). Komeński robi aluzję, przywołując prawdopodobnie i wojnę domową, której początku był osobiście w latach 1641-1642 świadkiem podczas swojego pobytu w Anglii.

²¹ Karlsson w swoim przekładzie stosuje pytajnik (Kr 2000: 73), natomiast OP (1992: 519) wykrzyknik. Na te kwestie zwracałem już uwagę, kiedy analizowałem manuskrypt Komeńskiego zatytułowany *Europae Lumina* (por. SZK t. VII, s. 302–319). Czasami jednak dochodzi do sytuacji, że u Komeńskiego rzeczywiście trudno rozpoznać wykrzyknik, który wygląda prawie jak dwukropek lub w niektórych przypadkach podobny jest do pytajnika.

²² W *Finspöngskim rękopisie* zamiast leksemu *myśli* zostało wykorzystane połączenie dwustłowne *całej Europy* czes. *celé Evropy* (FR 2000: 73), łac. *Europa tota* (FR 2000: 39 i 53). Patrz uwagi do tekstu łacińskiego: „całej Europy” w H-66 nie ma.

włącznie z fundamentem świata, pokazuje jedną filozofię, prawdziwą, łatwą, odsłaniającą właściwe sedno świata, która (jak da Bóg) w zupełności zadowoli każdą ludzką myśl. Droga, która zamiast tylu wzajemnie sprzecznych religii, pokazuje religię jedyną, prostą i naprawdę powszechną, która uczyłaby wszystkich prawdziwego czytania prawdziwego Boga i nie pozostawiałaby żadnych wątpliwości we właściwie pouczonym sumieniu. Chodziłoby o drogę, którą już dawno obiecał Bóg przez proroków: *świętą drogę Syjonu, tak prostą, że nawet głupcy nie mogliby na niej zabłądzić* (Iz 35,8). A następnie, zamiast tylu różnych i wzajemnie przeciwstawnych rodzajów administracji państwowej pokazuje jedyną, tak prostą, a zarazem tak skuteczną drogę do utrzymania wszystkich ludzi w pokoju, że *ani lwa, ani złego drapieżnika by na niej ludzie nie spotkali*, jeżeliby chcieli po niej iść (tamże por. werset 9) itp.²³.

**Oby do tego zamiaru
nadarzyła się jeszcze
stosowna okazja**

5. O takich rzeczach wtedy nie myśleliśmy. Żeby Bóg pozwolił doprowadzić je do końca! Lub żeby zachęcił innych, którzy by szli zabronić, żeby te filary świata chrześcijańskiego nie pędziły naprzeciwko sobie i nie wywracały samych siebie! Co jednak teraz czynić? *Wydarzyło się coś, tak jak kiedyś w Izraelu; przez gniew Pana zastępów została ziemia wprowadzona w chaos. Narody te są jak pożywienie ognia: męczyzna nie oszczędza męczyzny, Manasses zjada Efraima i Efraim Manassesa, a jednocześnie obaj są przeciwko Judzie.* Po tym wszystkim nie został odwrócony gniew Pana, lecz jego ręka pozostaje nadal wyciągnięta (Iz 9,19.20.21)²⁴. Będący osłabieni klótniami (włącznie z pogromami walecznymi), podali sobie ręce²⁵, ale czy zrobili to na poważnie?²⁶

**Jak zbawcze by było,
kiedy zamiast przeciwko
sobie, zwrócilibyśmy się
gdzie indziej,
do kogoś innego**

6. Ja cały czas nadal jestem zwolennikiem takiego poglądu, że dla nas, jak się odwrócimy od wzajemnych klótni, wtedy to naprawdę dopiero będzie zbawienna decyzja, oraz kiedy swoją gorliwość skoncentrujemy na czymś innym (oprócz nas), wzorując się np. na lekarzach, którzy potrafią doprowadzić np. przeszkodę // rurkę do jakiegoś wewnętrznego narządu // organu [dosł. członka] powodując jego zgnicie lub nadgryzienie, a w interesie zdrowia odprowadzają szczęśliwie zropiały płyn w inne miejsce. Żeby tak się jednak stało, jak mówię,

²³ To jest końcówka tekstu *rękopisu z Finspongu*, która ma trochę inne sformułowanie niż w H-66, ale przedmiotowa zawartość przez to się nie zmienia.

²⁴ Winno być Iz 18–20.

²⁵ Trudno stwierdzić, jakie pokojowe rokowania miał Komeński na myśli. Mogłoby to dotyczyć pokoju westfalskiego z 1648 roku, który ukończył trzydziestoletnią wojnę. Natomiast jej bezpośrednim uczestnikiem spośród Królestw Północnych, jakie Komeński wyszczególnia, była jednak wyłącznie Szwecja.

²⁶ Takie przemyślenia głęboko nurtowały Komeńskiego, gdyż dobrze zdawał sobie sprawę z istotnych kwestii, dotyczących wojny i pokoju.

musi być u wszystkich naszych ludzi z Północy w inne miejsce odprowadzona stronniczość, *by ustąpiła nieznoszona zazdrość i zawiść Efraima, by nie zazdrościć Judzie, i aby Juda nie walczył przeciwko Efraimowi, lecz by wspólnie napadli zbocze Filistynów od morza i jednocześnie obrabowali synów wschodu* (Iz 11,13.14), ale aby jednak tego rzeczywiście spróbować dokonać, należy to zrobić bronią Chrystusa, którą jest pokój i zbawienie.

**Jak jest stronniczość
szkodliwa dla wspólnego
przedsięwzięcia
(dot. zwłaszcza naprawy
rzeczy ludzkich)**

7. W tym miejscu przychodzi mi na myśl to, o czym pisze Publiusz Korneliusz Tacyt (w *Żywocie Juliusza Agrycoli*) o Brytyjczykach: *Kiedyś słuchali króla* (mówi), *teraz są jednak przez przywódców w ślepych naśladownictwie stronniczości. Nie jest dla nas nic bardziej skutecznego, niż kiedy najpotężniejsze narody nie uzgodnią lub nie dogadają się we wspólnym postępowaniu. Jest bardzo cenne, a jednocześnie bywa to rzadkością, by dwie lub trzy gminy porozumiały się w celu odwrócenia wspólnego niebezpieczeństwa. Natomiast jak jednostki indywidualnie walczą, to są wtedy wspólnie pokonane*²⁷. Tyle on. To teraz – bardzo proszę – posłuchajcie ponownie, *Wy Brytyjczycy i Wy pozostali z Północy i Wy wszyscy Europejczycy!* Jest bardzo prawdopodobne, że nie ma niczego, czego by sobie Szatan z wszelaką mocą ciemności bardziej życzył, i co by najchętniej widział, niż to, że chrześcijanie razem nie naradzają się i że nieustannie i nieskończenie rozbijają się przez stronniczość.

**Przez naruszenie świata
został przepowiedziany
koniec od północy**

8. *Całe zło przychodzi do nas z Północy*, śpiewają niektórzy, tak jakby to czynili z wieszczenia przepowiedanego przez proroków. Rzeczywiście, tak było przepowiedziane, że całe zło przyjdzie z Północy. *Lecz do kogo? Do niewiernej Jerozolimy* (Jr 1,14) *i Babilonu* (Iz 14,31; Jr 50,9–41,41 i 51,48 i inne cytaty biblijne). O niech więc przyjdzie, niech przyjdzie z naszego północnego świata zanik, zagłada i zguba na cały świecki Babilon, a to albo przez broń północnego żelaza, któremu Pan dał niepokonaną dzielność (Jr 15,12) albo przez moc północnego złota, które tak poleca (Hi 37,27)²⁸. Przez złoto proszę rozumieć mądrości; kiedy blask będzie rozprzestrzeniał się do pozostałych zakamarków świata, pokazuje Bóg w innym widzeniu swojego proroka. Na pewno w widzeniu *rzeki żywych wód pochodzących owszem ze wschodu, ale ciekących przez północ*

²⁷ Por. Tacitus: *De vita et moribus Iulii Agricolae* 12,3; czes. *Život Iulia Agricoli*. In: *Z dějin cířaského Říma*, Praha 1976, s. 301. Pol. Tacyt: *Dzieła*, tłum. Seweryn Hammer, Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik, Warszawa 1957, s. 300–301 – „Niegdyś słuchali królów, teraz za sprawą naczelników kierują nimi stronnicztwa i namiętności polityczne. I nic bardziej nam nie pomaga przeciw tym nader potężnym ludziom jak to, że o wspólnym działaniu nie radzą. Rzadko jednoczą się dwa lub trzy państwa dla odparcia wspólnego niebezpieczeństwa; tak każdy wojuje z osobną, a ogółem są zwyciężani”.

²⁸ Winno być Hi 37,22.

w stronę południa i przynoszących życie i zbawienie, kiedy tylko przyjdzie ów prorok Boży (Ez 47,1.2 i in.).

**Strona północna jest
postrachem narodów**

ich strach, a zarówno imię jego Boże jak i jego chwała napełniły krainę ziemi (Ps 48,1)³⁰.

Apel do nich,

**by przygotowywali
sobór (koncylium)**

9. Wielki jest Pan i godzien wielkiej chwały w mieście Boga naszego, na swojej górze świętej. Przepięknie się pnie ku pociesze całej ziemi góra Syjon²⁹, strona północy, miasto wielkiego Króla. Bóg w jego pałacach będzie słynny jak wywyższony zamek, kiedy królowie połączą się i zjednoczą, by podziwiać (blask Bożego światła). Zostali wprowadzeni w zamęt i chaos, zlekli się, opanowali

10. Więc, mili obywatele Północy, jak nie udało Wam się pokonać świata niewierzących ani siebie nawzajem żelazną bronią, popatrzcie na złotą broń, broń światła, która potrafi przenieść promienie od końca świata aż do jego granic, od północy do południa i od zachodu do wschodu!

11. Właśnie Wy, niż ktokolwiek inny, przygotowujecie drogę Panu! Nie róbcie tego zaś w taki sposób, by działać w megalomańskim duchu rozrywającym góry i łamiącym skały ani na trzęsieniu ziemi lub ogniu, ale w przychodzącym szmerze delikatnego powietrza (1 Krl 19,11–12)³¹. Bądźcie więc Wy mądrymi ludźmi,

²⁹ Góra Syjon – jak zaznacza *Słownik symboliki biblijnej* (por. Ryken, Wilhoit, Longman 1998: 957–958 i 228–229), została ukazana jako stolica Jahwe panującego nad całym światem (Iz 2,2–4; Mi 4,1–3). Nastanie wówczas trwały pokój, z Syjonu będzie wychodziło słowo Jahwe, a do miasta będą ciągnąć pogańskie narody. Syjon przypomina górę Safon leżącą na dalekiej północy, mitologiczną siedzibę bogów kananejskich. Jednak mieszkańcami eschatologicznego Syjonu będzie Reszta (Iz 4,2–6), oczyszczona przez ogień i obmyta, całkowicie poświęcona Panu. Królem panującym na Syjonie będzie sam Jahwe (Ps 132,13). Pierwotnie górą Bożą był Synaj, lecz wraz z upływem czasu i wkroczeniem Izraela do Ziemi Obiecanej Syjon zastąpił Synaj jako miejsce Bożego zamieszkiwania na ziemi. To przemieszczenie się Boga z góry Synaj na Syjon odpowiada rozwojowi w historii odkupienia, zapowiedzianego przez proroka Izajasza (Iz 2,1–3; 4,5). Groźna góra świętości stała się górą spotkania, na której Boży lud może znaleźć schronienie, pokój i radość. Góra Syjon wraz z Jerozolimą symbolizują centrum religijne wszystkich narodów, ośrodek objawienia oraz prawdziwą religię, powszechną w czasach mejsjańskich Kościoła Chrystusowego.

³⁰ Winno być Ps 48,1 i in.

³¹ Na kartach *Pisma Świętego* każdej teofanii towarzyszą różnorakie zjawiska, takie jak np. huragan, trzęsienie ziemi, ogień lub błyskawice. Są one wyrazem Bożej wszechmocy i majestatu (por. Wj 19,16–20; Ps 18,8–15). Cichy powiew jest symbolem duchowości Boga, łagodności i spokoju, jakie cechują działanie Boże.

owym Elihu³² [Eliaszem], polecającego Wam, nam i innym, życząc zamiast sporów pokój i proszę, mówcie jak on: Szukajmy i rozsądźmy, co dla nas jest słuszne, wspólnie rozważmy, co dobre (Hi 34,4).

12. Tak to będzie wyglądało, jeżeli Wy jako pierwsi zwrócićcie myśl swoją w celu zwołania ekumenicznego koncylium [współcześnie użyjemy terminu soboru – uwagi własne L.H.] – (by istniejące spory świata w końcu mogły być delikatnie prowadzone i szczęśliwie rozwiązywane), a jeżeli ten sam zamiysł będziecie podsuwać wytrwale tak długo innym, póty się on nie wypełni (może to – wiadomo, nie wykluczam tego – potrwać tak długo, póki Bóg w końcu nie zmiłuje się nad utrapieniem swojego Kościoła).

Skróty:

Ap	– Apokalipsa św. Jana
BK	– Blanka Karlsson
č.	– číslo [pol. numer]
Ez	– Księga Ezechiela
FR	– finspöngski rękopis
Hi	– Księga Hioba
H-66	– praska reedycja całościowego wydania łacińskiego – dwa tomy
Iz	– Księga Izajasza
Jr	– Księga Jeremiasza
kap.	– kapitola [pol. rozdział]
Kr 2000	– Karlsson Blanka
1 Krl	– Pierwsza Księga Królewska
L.H.	– Lubomír Hampl
Mi	– Księga Micheasza
Nakl.	– Nakladatelství [pol. Wydawnictwo]
OP-1992	– <i>Obecná porada o nápravě věcí lidských</i> trzy tomy
přel.	– přeložil [pol. przetłumaczył]
Ps	– Księga Psalmów
roč.	– ročník [pol. rocznik]
sv.	– svazek [pol. tom]
SZK	– Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne
Vyd.	– Vydalo // Vydavatelství [pol. Wydawnictwo]
Wj	– Księga Wyjścia
Wyd.	– Wydał // Wydawnictwo

Bibliografia

- Beneš Jiří, *Finspöngský rukopis Jana Amose Komenského*, „*Studia Comeniana et Historica*“ 2000, roč. 30, č. 63, s. 236–239.
- Čapková Dagmar, *Demokratizmus Komenského systému celoživotního vzdělávání*, w: *Demokratizmus v diele Jana Amosa Komenského*, Bratislava 1974, s. 19–22.

³² Jest to czwarty z przyjaciół Hioba. Jego mowy zostały odnotowane w starotestamentowej *Księdze Hioba*, patrz rozdziały 32–37.

- Hábl Jan, *Lekce z lidskosti v životě a díle Jana Amose Komenského*, Nakl. Návrat domů, Praha 2011. Hábl Jan, *Aby člověk neupadl v nečlověka. Komenského pedagogická humanizace jako antropologický problem*, Červený Kostelec 2015.
- Háml Lubomír, *Historyczne spojzenie Komeńskiego na dziejowe losy Czech i jego Kościoła (zwłaszcza Jednoty Braci Czeskich – Unitas Fratrum)*, w: B. Sitarska (red.), *W stronę komeniologii jako nauki – dyskusje – polemiki – dylematy*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria pedagogika” 2019, t. VI, s. 365–383.
- Háml Lubomír, *Europae Lumina – wprowadzenie do pansoficznych zagadnień Jana Amosa Komeńskiego z zakresu naprawy rzeczy ludzkich*, w: B. Sitarska (red.), *Pansofia Jana Amosa Komeńskiego w interpretacjach i reinterpretacjach polskich i europejskich komeniologów*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria pedagogika” 2020, t. VII, s. 51–63.
- Háml Lubomír, *Polskojęzyczne przekłady dzieł pansoficznych Jana Amosa Komeńskiego. Początki kształtującej się XVII-wiecznej koncepcji pansoficznej J.A. Komeńskiego w jego manuskryptach na materiale Conatum pansophicorum dilucidatio i Europae Lumina*, w: B. Sitarska (red.), *Pansofia Jana Amosa Komeńskiego w interpretacjach i reinterpretacjach polskich i europejskich komeniologów*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria pedagogika” 2020, t. VII, s. 279–319.
- Karlsson Blanka, *Finspöngský rukopis Jana Amose Komenského s komentářem a poznámkami*, Brno 2000.
- Komenský Jan Amos, *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, Praha 1992.
- Komeński Jan Amos: *Pampaedia*, przeł. Remerowa Krystyna, wstęp i komentarz Suchodolski Bogdan, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Ryken Leland, Wilhoit James, Longman Tremper, *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, Warszawa 1998.
- Steiner Martin: *Tři podoby dedikace Komenského všenápravného souboru Consultatio catholica*, „Listy filolofické” CXXXVII, 137/2014(3–4), s. 293–313.